

ՌՈՒՍԸՑ ԸԶՊԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

I

Նոր չէ, որ Ռուսաստանը ուշադրութիւն է դարձնում Պարսկաստանի վրայ. դեռ դարեր առաջ նա ձգտել է տեղ բռնել այդ երկրի մէջ, նուաճումներ անել և զօրեղացնել իր զինքը թէ քաղաքական և թէ տնտեսական տեսակէտներէց: Նոյն այդ ձգտումը շարունակուած է և ա՛ժմ՝ աւելի ուժեղ և որոշակի կերպով: Բայց անցեալում նուաճումները կատարւում էին գէնքի միջոցով, իսկ այժմ՝ խաղաղ ճանապարհով:

Ռուսաստանը սկսեց աւանձին ուշադրութիւն դարձնել Պարսկաստանի վրայ մանաւանդ վերջին տաս տարւում և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում չատ աչքի ընկնող աճողութիւններ ունեցաւ և ապագայի փառաւոր հեռանկարից ոգևորուած՝ այժմ աւելի ու աւելի ձգտում է զինք գրաւել. Հիւսիսային Պարսկաստանը, այսինքն Ատրպատականի ընդարձակ նահանգը, ուր առաջ ազդեցիկ հեղինակութիւն վայելողը Անդլիան էր, այժմ գտնւում է համարեա բացարձակապէս Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ:

Հիւսիսային Պարսկաստանում նա իր զինքը ապահովելով՝ այժմ ձգտում է իր ոյժը տարածել ամբողջ Պարսկաստանում, առևտրական նուաճումներ անել Իրանի ամբողջ երկրում: Այդ նպատակին հասնելու համար նա մի կողմից աշխատում է բարեկամական յարաբերութիւն պահպանել իր հարեանի հետ, ուրախութեամբ խոշոր գումարներով պարտք է տալիս նրան և այլն: Իր այդ հեռատես քաղաքականութեան արդիւնքը արդէն տեսնում է Ռուսիան: Պարսկաստանը չը կարողացաւ 1903 թ. փետրուարի 1-ին (ն. տ.) վճարել սահմանուած գումարը՝ Ռուսիայից իր արած փոխառութեան 10%-ը հանգցնելու համար, ուս-

տի ոռոսաց կառավարութիւնը կարգադրել է, որ սրանից յետոյ մաքսատների հասոյթները, որոնք բացառապէս դրուում են Պարսկաստանի պարտքի տոկոսը ծածկելու համար, ստանան Պարսկաստանի ոռոսաց բանկը կամ նրա բաժանմունքները, իսկ ուր բանկ չը կայ, կը ստանան յատուկ այդ նպատակով այնտեղ նշանակուած գործակալները:

Այս մի քանի տարուայ ընթացքում Ռուսաստանը այնպիսի հիմարկութիւններ հիմնեց Պարսկաստանում և այնպիսի ձեռնարկութիւններ սկսեց, որոնք գալիս են աւելի ու աւելի առևտրական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու և սերտ կապեր հաստատելու երկու երկրների մէջ: Այդ հիմարկութիւններն ու ձեռնարկութիւններն են՝ ոռոսական փոխատու բանկը, ոռոսաց ապահով. և ճանապարհ. հաղորդակց. ընկերութիւնը, «Նադեժդա» ընկերութիւնը, խճուղի չինելը և այլն:

Ռուսաց բանկ հիմնուեց Թաւրիզում 1901 թւին, որը կազմում է ոռոսաց պետական բանկի մի ճիւղը: Ռուսական բանկը ամեն կերպ աշխատում է արտօնութիւններ ու դիւրութիւններ տալ թէ թուրք և թէ հայ վաճառականներին, նամանաւանդ նրանց, որոնք ոռոսական ապրանք են ներմուծում:

Ռուսական բանկը ձգտում է վերացնել նաև մի արգելք, դա կուրսի փոփոխական դրութիւնն է: Բանկը ձգտում է հաւասարեցնել ոռոսական բուրլին պարսկական 5 ղոանին, հէնց այդ նպատակով Պետերբուրգի պետական դրամատանը կտրուում են պարսկական 5 ղոանանոց արծաթ դրամներ, որի քաշը 61 զօլիայով ծանր է ոռոսական բուրլուց: Այս նոր կտրուած դրամից Թաւրիզի ոռոսական բանկը ստացաւ 60,000 թուման, և վաղուց մտել է շրջանառութեան մէջ: Եթէ բանկը կարողանայ հասնել իր նպատակին, կը ստեղծուի վաճառականների համար մի շատ նպաստաւոր դրութիւն, և դրանով ղգալի կերպով զարկ կը տրուի ոռոսական ապրանքների աւելի լայն չափերով տարածութեան. մի խօսքով ոռոս-պարսկական առևտրի համար շոշափելի դիւրութիւն կը ստեղծուի:

Մեծ զարկ են տալիս ոռոսական ապրանքների տարածութեան մանաւանդ «Надежда», «Росс. страх. транс». ընկերութիւնները, որոնք ձգտում են ամեն դիւրութիւններ տալ վաճառականներին. վերադիր վճարով ինդունում են ապրանքներ Ռուսաստան ուղարկելու և կամ ստանալու արտասահմանից: Այս երկու ընկերութիւններն էլ մեծ քանակութեամբ շաքար են վաճառում Հիւսիսային Պարսկաստանում:

«Надежда» ընկերութիւնը, ինչպէս և միւս ընկերութիւն-

նը, գլխաւորապէս գործում է Ատրպատականում, մասնաւորապէս ամբողջ Պարսկաստանում: Ատրպատականի գրէթէ բոլոր կենտրոնական քաղաքներում այժմ «Надежда»-ն բաժամունքներ ունի, ինչպէս Թաւրիզ, Արդաբիլ, Ուրմի, Մարաղա և Սօւդ-Բուլաղ: Իսկ Պարսկաստանի միւս մասերից միայն Խորասանում ունի ագենտ, մօտ օրերս բացուելու է նաև Թեհրանում առանձին բաժանմունք: «Надежда»-ն այս մի տարի է, ինչ սկսել է իր գործունէութիւնը Պարսկաստանում, բայց այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ արագ կերպով տարածուեց, և մեծ շանսեր կան, որ շատ մօտիկ ապագայում յայտնի դարի կը տայ ուսական ազդեցութեանը, և ուսական ապրանքները ահագին քանակութեամբ կը ներմուծուեն Պարսկաստան, գլխաւորապէս Հիւսիսային Պարսկաստան, կը տիրեն այդ մասի առևտրական շուկաները և միակ տէրը կը լինեն, առանց որ և մրցակցի:

Ռուսաստանը աշխատում է նուաճել իր ապրանքներով ամբողջ Պարսկաստանի առևտրական աշխարհը՝ չը բաւականանալով միայն Ատրպատականի նահանգով: Այժմ նոյնիսկ մի քանի խոշոր առևտրական ֆիրմաներ, օր. Морозовъ, յատկապէս մարդիկ են ուղարկում Պարսկաստան՝ ժողովրդի պէտքերը և ճաշակը ուսումնասիրելու համար: Մի քանի ամիս առաջ մի մանուֆակտուրային ընկերութեան ներկայացուցիչ էր եկել Թաւրիզ և երկար խորհրդակցել էր պարսիկ վաճառականների հետ, իսկ երկու ամիս առաջ եկել էր «Поповъ»-ի խոշոր ֆիրմայի ներկայացուցիչը՝ ուսական թէյը այս երկրում տարածահամար: «Надежда»-ն յանձն է առել տեղափոխութեան ամեն տեսակ դիրութիւններ տալ պարսիկ վաճառականներին, եթէ նրանք վերը յիշած ֆիրմաների հետ պայմանաւորուեն:

Հէնց այժմ ուսական մի քանի ապրանքներ, օրինակ նաւթը, չաքարը, չթեղէնը, ահագին նուաճումներ են անում Պարսկաստանի, մասնաւորապէս Ատրպատականի շուկաներում:

Իսկ Ռուս-Պարսկական առևտրական նոր դաշնագիրը, որ հաստատուեց փետրուարին, դալիս է էլ աւելի զօրեղացնելու ուսաց ազդեցութիւնը Իրանի երկրում:

Այժմ մեր ձեռքի տակ ունենք տպագրուած նոր տարիֆների մի ամբողջ չարք շատ մանրամասն և որոշակի, որ արդէն գործադրութեան մէջ է մտել: Ռուս-պարսկական նոր դաշնագրով շատ բան է փոխուել մաքսի վերաբերմամբ, չափերի և աստիճանների իջնելը և բարձրանալը շատ է զգալի: Եւ մի բան, որ շատ ակնյայտնի է և աչքի է ընկնում հէնց սկզբից, այդ այն է, որ գրէթէ ամեն ինչ փոխուել է յօդուտ Ռուսաստանի:

Այն ապրանքները, որոնցից մեծ քանակութեամբ ներմուծ-

ւում էին ևւրոպական միւս պետութիւններէց, օրինակ մետաքսէ գործուածքներ, թանգագին քարեր, ոսկէ և ուրիշ տեսակի ժամացոյցներ, թէյ, մահուղեղէններ և այլն, զրանց մաքսերի չափերը սարսափելի աստիճանի են հասել, որ երբէք ձեռնտու չէ զրանց առևտրով զբաղուել Պարսկաստանում: Թէյի մաքսը, որից հաւաքին քանակութիւնով ներմուծւում էր ուրիշ երկրներէց, որ առաջ 50% էր, այժմ բարձրացել է 50—750%-ի (սպիտակ և սև թէյ): Այն ինչ՝ նաւթը, շաքարը և այլն, որոնք բացառապէս ներմուծւում են Ռուսաստանից, զրանց մաքսը աւելի իջել է: Նաւթի մաքսը, որ առաջ 50% էր, այժմ 30% է, շաքարը առաջ 50% էր, այժմ $3\frac{1}{3}\%$: Կօնեակ, լիբեօր, վիսկի, գլխարկներ *) և այլն, որոնք շատ աննշան բացառութեամբ գալիս են Արևմտեան Եւրոպայից, զրանց համար վերցնում են հաւաքին մաքս, այն ինչ գարեջուր, ածուխ, ամեն տեսակի ալիւրներ, ձկնեղէն, բամբակէ գործուածքներ, կենդանիներ, (ձի, էշ, ոչխար և այլն), կաւէ թրձուած և չը թրձուած ամանեղէններ, որ բաւականին արտահանում է Ռուսաստանը, ներմուծւում են Պարսկաստան առանց մաքսի:

Այդպէս ուրեմն ներմուծման դէպքում ամեն կողմից շահը Ռուսաստանի կողմն է. նոյն բանը կայ և շատնկատելի է Պարսկաստանից արտահանուած ապրանքների վերաբերմամբ: Յայտնի է, որ Պարսկաստանը մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր է արտահանում, ինչպէս սարգա իր բոլոր տեսակներով, նուշ, մասամբ բամբակ, և բացառապէս Ռուսաստան, կամ Ռուսաստանի միջոցով ուրիշ երկրներ: Այդ մրցեղէնների մաքսը թէև մի փոքր բարձրացել է, բայց այդ երբէք չէ խանդարելու աւելի մեծ քանակութեամբ արտահանելուն, որովհետև Պարսկաստանը զրանցից այլևս մաքս չէ վերցնելու: Առաջ ինչ չափով Պարսկաստանը վերցնում էր, համարեանոյնքան այժմ աւելացել է ռուսաց մաքսի վրայ: Արտահանողների և վաճառականների համար գրէթէ նոյն չափն է մնացել:

Այն ինչ՝ կան ապրանքներ, օրինակ՝ գորգ, շալ և այլն, որոնք շատ անհրաժեշտ են Ռուսաստանին, արտահանում են գրէթէ առանց մաքսի:

Ահա այսպէս ամեն ինչ փոփոխուել է յօգուտ Ռուսաստանի: Զը մոռանանք ասել, որ այդ նոր դաշնագրի 8-րդ յօդուածով իբրև չափ որոշւում է Թաւրիզի բաթմանը, որ ունի 640 պարսից մսխալ կամ ռուսական 7,27 գր. 9-րդ յօդուածով որոշւում է, որ քաշը լինելու է brutto: 4-րդ յօդուածով ոչնչա-

*) 5 Ղոան. կօնեակ, վիսկի բաթմանը 12 Ղոան, գլխարկ 150%:

նում են ռահդարին, ալաֆխանան, դափանը և ուրիշ տեղական հարկերը^{*)}։ Այս տեղական տուրքերը վերանալով Պարսկաստանի համար՝ ի հարկէ՝ ֆինանսական տեսակէտից մի աստիճան վնաս է, բայց մեծ չափով նպաստում է վաճառականութեան տարածման և տալիս է մի շարք յարմարութիւններ։

Ինչպէս տեսնում էք, ռուս-պարսկական այս նոր դաշնադրով լայն և ընդարձակ ասպարէզ է բացւում Իրանի երկրում ռուսական ապրանքների համար և թարէց տարի աւելի ու աւելի կ'ընդլայնուեն և ահագին նուաճումներ կ'անեն։ Միակ արգելքը, որ մեծ չափով խանգարում է աւելի տարածութիւն և կանոնաւոր յարաբերութիւններին, դա չնորհրով ճանապարհների կատարեալ բացակայութիւնն է։ Հաղորդակցութեան միջոցները զեռ հնադարեան վիճակի մէջ են, ձգւում են ձորերի, առուների միջով, հանգամանք, որը խանգարում է կանոնաւոր երթևեկութեան և առևտրի հաղորդակցութեան զարգանալուն։ Այս հանգամանքը լուրջ կերպով զբաղեցնում է ռուսաց կառավարութեան, և եռանդուն կերպով աշխատում են վերացնել այդ արգելքը։

Ռուսաստանի ձեռք բերած այս բոլոր արտօնութիւնները և յաջողութիւնները Պարսկաստանում գրաւեց հարևան ուրիշ տէրութիւնների, մանաւանդ Անգլիայի ու չաղրութիւնը, որոնք նոյնպէս շահեր ունեն այս երկրում։

II

Հիւսիսային Պարսկաստանի գլխաւոր քաղաքում, Թաւրիզում կան հիւպատոսներ եւրոպական շատ տէրութիւններից. բայց զրանցից ամենաազդեցիկը անպայման ռուսաց հիւպատոսն է։ Ռուսաց կոնսուլատը առանձին դիրք և հեղինակութիւն է վայելում Ատրպատականի նահանգում։ Կոնսուլատի վրայ թուրքերը նայում են որպէս մի ամենատուժեղ և կարող հիմնարկութեան վրայ։ Ռուսաց կոնսուլատի հեղինակութիւնը աւելի բարձրացաւ և աւելի սկսեց տարածուել, ուժեղանալ նրա ազդեցութիւնը նամանաւանդ 1897 թւի զարնանը Թաւրիզում տեղի ունեցած ամբոխային ցոյցից յետոյ։ Թուրք խառնիճաղանձ խուժանը զրոգուած մի գէպքից՝ յարձակւում է հայաբը-

*) Արտասահմանեան ապրանքը Պարսկաստան մտնելիս՝ սահմանում բացի նշանակուած մաքսը ստանալուց, այդ ապրանքը Պարսկաստանի իւրաքանչիւր քաղաքից անցնելիս առնում էին որոշ տուրք, որ կոչւում էր «ռահդարի»։ Ղափանն է մրգեղէնները կշռելու տուրք, ալաֆխանան՝ փայտի տուրք։

նակ թաղերի վրայ և սկսում է կողոպտել, թալանել: Հայերը պատուարան են գտնում ռուսաց կոնսուլատում: Ռուսաց կոնսուլ Պետրովի կարգադրութեամբ ռուսաց զօրքը պէտք է մըտնէր Թաւրիզ քրիստոնեաներին պաշտպանելու համար, բայց խաղաղում է ամբողջ, դադարում է թալանը, և, ինչպէս պատմում են, ռուսաց զօրքը յետ է դառնում Արաքսի ափից: Բոլոր կողոպտուած հայ ընտանիքները ռուսաց կոնսուլի կարգադրութեամբ մանրամասն ցուցակով ներկայացնում են իրանց կրած վնասները, և պ. Պետրովը առանց որևէ զիջումի առնում է այդ պարսից կառավարութիւնից և յանձնում հայերին: Այս դէպքը մեծ սարսափ է տարածել բնիկ ժողովրդի վրայ և հեշտութեամբ չէ մոռացւում:

Մի տեսակ երկիւղածութեամբ է նայում թուրք ամբողջը ռուսաց կողակիին, նրա մէջ ինչ որ գերբնական ուժ է ընդունում, մանաւանդ շատ ազդում է կողակի մեծ և բրդոտ զինարկը. ով կողակի նման է հագնւում, նրան թուրքը կողակ է ընդունում:

Թէև առհասարակ օտարահպատակի դոյքը և կեանքը ապահով է Պարսկաստանում, բայց ռուսահպատակինը ուրիշ է: Նա միանգամայն ազատ է այս երկրում, ազատ կողոպտաներից, հարստահարութիւններից, ազատ յարձակումներից. նրա մազին անգամ ոչ որ չէ յանդգնում դիպչել: Իսկ եթէ մի բան է պատահում ռուսահպատակին, թէկուզ շատ աննշան վնաս է կրում նա, խիստ պատմի է ենթարկւում չարագործը պարսից կառավարութեան կողմից՝ ի հարկէ՝ ռուսաց կոնսուլատի պահանջի համաձայն. եթէ նրան ճանապարհորդելիս կողոպտում են աւազակները, նոյն տեղի, կամ մօտիկ տեղերի (ուր կատարուել է այդ) ժողովուրդ տուժում է կրկնապատիկը, և ուսպատիկը: Ուր էլ կողոպտուած լինի ռուսահպատակը, թէկուզ Ատրպատականի մի խուլ և հեռուոր անկիւնում, եթէ իմացուեց, առնում է կոնսուլատը զեռ վնասից աւելի: Քանիքանի նման դէպքեր են պատահել: Իսկ եթէ թուրքը յանդգնում է ձեռք բարձրացնել մի ռուսահպատակի վրայ, վնջ նրան, տուժում է նա շատ խիստ կերպով: Հէնց անցեալ օրը երկու թուրքերի ծեծելին, որովհետև զրանք մի ռուսահպատակի վրայ ձեռք էին բարձրացել. և ծեծում են այնտեղ, ուր կատարուած է լինում դէպքը:

Հէնց այս հանգամանքն է, որ շատ հայեր, մանաւանդ թուրքեր ձգտում են, մեծզումարներով զրամ են ծախսում, որպէսզի աջողեցնեն ռուսահպատակութիւն ընդունել: Շատ շատերի նախանձն է զրգոում ռուսահպատակ լինելը:

Առհասարակ Պարսկաստանի կեանքի բոլոր երևոյթների մէջ աչքի է զարնում Ռուսաստանի զօրեղ ազդեցութիւնը: Յըրանսերէն լեզուն առաջ տիրապետող օտար լեզուն էր հէնց նոյնիսկ Ատրպատականում, Թաւրիզում, այժմ համարեա թէ տեղի է տուել ուսաց լեզուին: Հետզհետէ ուսաց լեզուն մի անհրաժեշտ տարր է դառնում Ատրպատականի կեանքի շատ երևոյթներում, մանաւանդ այս փոխադրական ընկերութիւնների, ուսաց բանկերի հիմնուելուց յետոյ:

Թաւրիզի թէ «Արամեան» և թէ «Հայկազեան-Թամարեան» դպրոցներում ուսաց լեզուն համարւում է որպէս առաջնակարգ առարկայ: Վերջին դպրոցում սովորեցնում են նոյնիսկ աչակերտուհիներին: Ռուսաց լեզուն կայ նաև բողոքականների ուսումնարանում: Բացի դրանցից՝ Թաւրքաց «Քեամալ» և «Լիզմանեան» դպրոցներում ուրիշ լեզուների չարքում կայ և ուսաց լեզուն: Այս մի տարի է, ինչ բացուել է և մի մասնաւոր դպրոց, ուր անցնում են բացառապէս ուսաց լեզու, որի աշակերտները՝ ի հարկէ՝ թուրքեր են: Գաւառական մի քանի դպրոցներում էլ ուսաց լեզուն պարտադիր է դարձել: Ինչպէս լսում ենք, մտադրութիւն կայ բանալ Թաւրիզում ուսաց մի դպրոց բէալական դպրոցների ծրագրով... և որպէս թէ Ն. Բ. Թագաթառնը խոստացել է իր բարոյական և նիւթական աջակցութիւնը այդ հիմնուելիք դպրոցին:

Եւ այս բոլորը ուսաց լեզուի անհրաժեշտութիւն կազմող յայտնի փաստեր են: Շնորհիւ այդ դպրոցների, նոյնպէս և այն յաճախակի յարաբերութիւնների, որ պարսկաստանցիները ունեն Ռուսաստանի հետ, երբեմն թէ Թաւրիզում և թէ ուրիշ տեղերում լսում են ուսերէն ազաւաղուած խօսքեր, ինչպէս օրինակ՝ փաղի սուղա, ըզըրասթի, քուլթա փայղօշ, փաշօլ և այլն: Գործածութեան մէջ են՝ սամովար, տարեխկա, եամ-շէիկ, ցէպօշկա, խոզեային, կնուտ, տրօյկա, սապօզ, պօլ-սապօթկա, չօթթ, վօղկա և այլն:

Խմորեղէններ վաճառող (կանդիտեր) խանութների թիւը Թաւրիզում արագ կերպով աճում է, նման բոլորովին ուսականներին, և բանը այն է, որ խանութպանները ուսասոյի հետ աշխատում են անպատճառ ուսերէն խօսել, որոնք ի հարկէ՝ եղել են Ռուսաստան: Թաւրիզում եթէ տեսնէք փոքր ի շատէ կանոնաւոր և մաքուր խանութ, իմացէք, որ նրա տէրը անշուշտ եղել է Ռուսաստան:

Շատ քիչ վաճառականներ կը լինեն, որ տարին մէկ կամ մի քանի անգամ Կովկաս և Ռուսաստան չը գնան: Նրանք միշտ էլ արարեբերութիւն ունեն Ռուսաստանի հետ: Ոչ միայն վաճառա-

կանները, այլ ևս հասարակ, ռայեա ժողովրդին էլ են ծանօթ Կովկասը և Ռուսաստանը։ Նա ատրպատականցու միակ պանդըխտավայրն է։ Տարեկան մօտաւորապէս 30,000 հոգի պանդըխտում են գլխաւորապէս Բաղու, Շուշի, Թիֆլիս, Բաթում, Փոթի, Վլադիկաւկազ, Ռօստով Դօնի վրայ, Հաշտարխան և այլն։

Ահա ինչպիսի կապեր կան Ռուսաստանի և արեւելքի այս երկրի մէջ։ Բացի այդ, շատ պարզ նկատելի է և՛ այս, որ Ատրպատականի հայերը ռուսականին նման շատ անուններ ունեն, օրինակ՝ Սօնիա, Օլգա, Մանիա, Անիւտա, Իվան, Դիմիտրիյ և այլն։

Մեր յօդուածից պարզուեց, թէ ինչպիսի շանսեր կան ապագայում Ռուսաստանի քաղաքական և առևտրական շահերը ընդարձակուելու վերաբերմամբ. իսկ երբ երկաթուղին կը միացնէ երկու հարևան պետութիւնները, զարմանալի չի լինիլ, եթէ Ատրպատականը դառնայ երեսնեան նահանգի շարունակութիւնը...

Ե. ՅՐԱՆԳԵԱՆՑ